

## СИСТЕМА РОЗВІДКИ У ВІЙСЬКОВІЙ СТРАТЕГІЇ І ЗОВНІШНІЙ ПОЛІТИЦІ ВІЗАНТІЇ (VI–IX ст.)

Сергій Козловський

## THE INTELLIGENCE SYSTEM IN THE MILITARY STRATEGY AND FOREIGN POLICY OF BYZANTIUM (6<sup>th</sup>– 9<sup>th</sup> CENTURIES)

Serhiy Kozlovskiy

*Intelligence has always occupied a very important place in the armed forces of various states. The political leadership of Byzantium, relying on the experience of Rome and other states, developed intelligence, spent considerable funds on it, and built an entire network. Byzantine intelligence was divided into strategic (in the depths of enemy territory) and tactical (on the battlefield), and in accordance with the tasks performed by the intelligence officers, there were certain criteria for their selection. For the first time in Ukrainian historiography, a comprehensive analysis of Byzantine intelligence of the 4<sup>th</sup> – 9<sup>th</sup> centuries has been conducted, strategic and tactical intelligence, and the principles of its staffing have been considered. It has been proven that intelligence operations were successful, as evidenced by the confrontation of Byzantium with Persia and barbarian peoples. It has been found that in the Empire, military or tactical intelligence was not a separate branch of the army – to detect and monitor the movement of enemy troops, the most capable soldiers from the infantry and cavalry were selected. In the Byzantine narratives of that time, a large number of different terms were used in relation to scouts – *speculatores*, *sculcatores*, *exploratores*, *ducatores*, *minsuratores*, *procuratores*, *trapezitai*, *honsiarioi*, *tasinarioi*. It has been analyzed that these terms were used not only for scouts, but also for information collectors, saboteurs, agents and other persons who performed various espionage functions. A prominent place in the military system of Byzantium was occupied by spies or representatives of strategic intelligence. Spies were often primarily diplomats, representatives of professions who traveled a lot (merchants, pilgrims, monks). Based on the material provided, it can be argued that strategic and tactical intelligence operated in Byzantium. Strategic intelligence officers (spies, agents, diplomats) worked to convey information to the Byzantine emperors about enemy war plans, enemy forces, and their economy. Tactical intelligence was provided by military personnel who monitored the movement of enemy troops, calculated the size of the enemy army before the battle, and captured prisoners of war. There were a number of criteria for selecting scouts: for strategic intelligence, knowledge of languages, sociability, and knowledge of enemy culture and traditions; for tactical intelligence, endurance, camouflage, and attentiveness.*

*Keywords: Byzantium, Middle Ages, army, intelligence, tactics, strategy, spies, diplomats, war history.*

Візантійська держава, яка постала у 395 р. після поділу Римської імперії на Західну та Східну частину, вже не змогла утримувати багаточисельну армію як її попередниця, тож візантійським імператорам довелось модернізувати збройні сили, запровадити нові види озброєння, тактику, приділяти велику увагу розвідці. Саме завдяки останній, імператори могли виробити ефективну стратегію та тактику ведення бойових дій проти різних ворогів (слов'яни, араби, перси, гунни та інші). Завдяки стратегічній розвідці політичне керівництво Візантії навчилось уникати зіткнень із коаліціями ворожих держав, розбивати такі союзи, нацьковувати ворожі сили один на одного.

Тема розвідки Візантії привертає увагу багатьох дослідників, зокрема В. Крістідеса (Christides 1997), Х. Котракова (Koutrakou 2015), А. Блумберга (Blumberg 2003) та інших. Переважна більшість дослідників погоджуються з тим, що не можливо встановити штат розвідки та єдиний термін, яким можна окреслити розвідників. Згадки про розвідку Візантії можна знайти також у

працях Е. Люттвака (Luttwak 2009), Дж. Бьюрі (Bury 1958). Великі труднощі у дослідників виникають під час аналізу власне бойових операцій візантійської розвідки, які залишались у «тіні» битви піхоти, кінноти та загалом візантійської армії. Теоретичні аспекти діяльності розвідки, її комплектування можна знайти у візантійських військових трактатах – Маврикія (Maurice's Strategikon 1984), Льва (Leonis imperatoris Tactica), Аноніма (Three Byzantine Military Treatises 1985) та інших.

Збройні сили Візантії стали продовженням традицій військ Східної Римської імперії, розвивалася на спадщині пізніх еліністичних армій. Візантійська армія була однією з найпотужніших армій Середньовіччя: перемогла сили Аварського каганату у конфліктах, що тривали протягом 568–626 рр., в результаті тривалого протистояння, що розпочалось ще у VI ст. у 1018 р. повністю підкорила болгар, здобула перемогу у війні з Персією у 572–591 рр. та інших. Ще імператор Діоклетіан (284–305 рр.) вирішив відійти від традиційної римської організації армії – на зміну легіонерам (важкоозброєна піхота) прийшли прикордонні (*limitanei*) та польові (*comitatenses*) війська. Тривалий час у візантійському війську основним компонентом лишалась піхота. Наприклад, готуючись до Африканської кампанії 533–534 рр. імператор Юстиніан зібрав 10 тис. піхотинців, 5 тис. кінних лучників та інших бійців (MacDowall 1995, р. 28). У прикордонних військах велике значення відігравала легка кіннота, а до складу регулярних військ входили підрозділи катафрактаріїв (важка кіннота). У піхотних підрозділах (*legiones, auxilia, numeri*), на відміну від римської армії, були загони лучників (MacDowall 1994, р.6). Імператор Юстиніан I (527–565 рр.) реорганізував армію – замість ауксилій прийшли піхотні та кіннотні частини – аритмос, тагма або нумерус. Два або більше нумеруса (кожен по 300 – 400 бійців) складали мойру (бригада), а кілька бригад становили дивізію (*meros*) (Nicolle 1992, р. 17). Загалом в добу Юстиніана I існувало шість родів військ – гвардійці (дислокувались в столиці), стратіоти (бійці регулярної армії), акрити (*akritai*, бійці прикордонних військ), федерати, союзні війська (варвари) та буцеллярії (загони окремих генералів, чиновників) (Bury 1958, р. 76). У візантійському війську продовжувала домінувати піхота, існував поділ на окремі підрозділи.

За підрахунками В.Тредголда, на 540 р. припав пік чисельності візантійського війська – понад 340 тис. бійців (Treadgold 1997, р. 277). Маврикій у «Стратигіконі» стверджує, що на цей період польова армія власне складала понад 16,3 тис. важких піхотинців, 8 тис. легкоозброєних бійців та 10 тис. вершників (Maurice's Strategikon, VII.6). У VII ст. у зв'язку з агресією Рашидунського халіфату, Візантія втратила Сирію, Вірменію, Єгипет, Кіпр, Північну Африку та інші території, внаслідок чого чисельність населення зменшилась з 19,5 млн у 560 р. до 10,5 млн у 641 р. Зменшення чисельності населення призвело до скорочення армії до 129 тис. бійців. За таких умов відбулась реорганізація війська на фемній основі – у кожній фемі знаходились певні підрозділи, чисельністю від 7 до 10 тис. осіб. Оскільки імператорам не вистачало коштів на утримання великого війська, правителі Візантії замість грошей, почали надавати бійцям які служили у фемах, земельні наділи. Окрім війська фем, у армії Візантії існувала й тагмата. Спочатку це були елітні війська, гвардія імператора, які захищали столицю і за чисельністю наближались до сучасного батальйону. Згодом тагмата збільшилась за чисельністю до кількох корпусів, перетворилась на своєрідну центральну регулярну армію Візантії. Станом на 840 р. загальна чисельність армії сягнула 154,6 тис. чол., включаючи 96 тис. солдат, 34,2 тис. веслярів (Treadgold 1995, р. 67). Загалом, протягом VI–IX ст. найбільше скорочення військ можна спостерігати у 773 р. – чисельність збройних сил становила лише понад 80 тис. осіб (Treadgold 1997, р. 373). Хоча деякі автори зазначають, що більшість істориків перебільшують чисельність візантійського війська, а між VIII та X ст. армія налічувала понад 10 тис. вершників та понад 20 тис. піхотинців (Whittow 1996, р. 192). Таку різницю в обчисленні можна пояснити тим, що лише під час масштабних військових кампаній керівництво держави збирало велику армію, у десятки тисяч бійців.

На відміну від римської армії, у візантійській було значно більше важкої кінноти, лучників (особливо кінних) та менше загонів федератів (переважно варвари). Оскільки Візантія у плані фінансових та людських ресурсів значно поступалась Римській імперії, імператорам довелося не лише реформувати військо, а й впроваджувати нове озброєння («грецький вогонь», композитний лук, парамарій, інші) та тактику (раптові атаки, засідки, заманювання ворога) (Макурюліас 2018, р. 337–338). На думку С. Лисенка, першість у військових операціях Візантії забезпечували технічні досягнення вчених (Лисенко 2019, с. 77). Вагоме значення надавалось розвідці, оскільки Візантії доводилось воювати з численними ворогами (сарацини, авари, слов'яни, готи, перси та інші). Для візантійських правителів та полководців було важливо не лише дізнатись про чисельність ворожого війська та його плани, а й зірвати ці плани, посіяти розбрат у ворожому таборі, залякати супротивника і таким чином, по можливості, уникнути

зіткнення: «Мудрий стратиг – це той, хто ще до початку воєнних дій ретельно вивчить все, що має противник, і, з одного боку, захистить себе від його переваг, а з іншого боку, зверне на свою користь його слабкість» (Maurice's Strategikon, VII.2). Керівництво Візантії ніколи не покладалось на військову силу, а на різноманітні форми примусу, а якщо справа доходила до військового зіткнення, то збройні сили імперії намагались повністю знищити ворога, щоб той у майбутньому не прагнув помсти (Luttwak 2009, р. 6). Така стратегія дозволяла економити державні ресурси, дієво боротись з головними ворогами.

Велику роль у військовій стратегії Візантії відігравали і фортеці, за допомогою яких ромеї прагнули зберігати непорушність кордонів, зробити неможливим захоплення ворогом певної території. У Імперії розвідку можна умовно поділити на армійську (діяла у складі військ, на полі бою) та дипломатичну (шпигунство). В. Люттвак наголошує на тому, що Візантія отримувала інформацію насамперед із чотирьох основних джерел – спеціальних агентів, (працювали у ворожому тилу), агентів які діяли у прикордонних районах, осіб, що виконували дипломатичні функції, агентів впливу у ворожій країні (Luttwak 2009, р. 62). Вочевидь дослідник згадує тут саме дипломатичну (стратегічну) розвідку.

Армійська або тактична розвідка не була окремим родом військ – для виявлення та вивчення ворожих військ обирали здібних солдатів із піхоти та кавалерії. По відношенню до розвідників вживали величезну кількість різноманітних термінів (латинського, болгарського, грецького та іншого походження) – *speculatores, sculcatores, exploratores, ducatores, minsuratores, procuratores, trapezitai, honsiarioi, tasinarioi/tasinaria* (Christides 1997, р.270). Однак слід пам'ятати, що ці терміни вживались не лише для розвідників, а й збирачів інформації, диверсантів, агентів та інших осіб. *Tasinarioi/tasinaria* являли собою невеликі групи легкої кінноти, які мали проводити пробні атаки, аби виявити сили ворога. Наприклад можна зустріти термін *synodikoi*, який означав групу осіб, які займались збором інформації у військових цілях (Cescaumeni Strategikon 9/13–15). Воєначальники Візантії використовували терміни *trapezitai, honsiarioi* (розбійники), *tasinarioi* для невеликих груп розвідників (до десяти осіб), котрі діяли у прикордонних регіонах, слідували за переміщеннями ворожих сил (Dagron 1986, р. 252–53). Маврикій виділяє два типи армійських розвідників – катаскопи (слідували за місцезнаходженням та переміщенням ворога) та експлоратори (вступали у контакт з ворогом, прикидаючись співплемінниками) (Maurice's Strategikon VII.13). Ймовірно експлоратори були саме тими розвідниками, які здобували військовополонених, проникаючи у ворожий тил.

У розвідники відбирали досвідчених офіцерів або солдат, які повинні були мати хорошу фізичну форму, бути пильними, витривалими, здатними добре орієнтуватись на місцевості, діяти безшумно й обережно. «Патрульними повинні бути люди надійні, що відрізняються від інших стратигів тілесною силою, душевною відвагою та озброєнням, аби або з честю виходити зі зіткнень з ворогами, або викликати у них захоплення у разі захоплення в полон» – Маврикій (Maurice's Strategikon II.10). Автор також зазначав, що у розвідники слід брати людей стараних, надійних і сміливих, тих які бажають слави, а не наживи, оскільки корисливі люди можуть повідомляти хибну інформацію (Maurice's Strategikon VIII.B(26)). Досвідчені розвідники були чудовими слідопитами, могли визначити напрямок руху ворога, його приблизну чисельність навіть за слідами та екскрементами людей та коней. Грецький філософ та військовий теоретик Онасандр пропонує тренувати насамперед уважність розвідників: вони повинні вмти визначити приблизну чисельність ворожого війська за розмірами та конфігурації табору, пам'ятаючи, що його кругла форма зменшує фактичну чисельність війська, а довга збільшує (The General (Strategikos) by Onasander. X.16–20). На його думку, військо однієї і тієї ж чисельності, будучи розташованим на пагорбах і висотах, займе більшу площу, ніж на рівнині. Цікаво те, що Маврикій визначає площі, які можуть займати величезні армії. Наприклад армія чисельністю до 300 тис. чол. може розміститися у чотирикутнику, дві сторони якого мають 1800 фунтів, а інші дві – по 4 тис. Якщо ж таке величезне військо рухається розгорнутою лінією, то займе відрізок у 180 миль (Maurice's Strategikon II.11). Тож при підрахунку ворожих військ у таборі та у поході існувала дуже суттєва різниця і розвідники повинні були враховувати це. Маврикій також обчислює чисельність розвідників на кожний військовий підрозділ – по 2 на тагму та по 8–12 на міру (Maurice's Strategikon II.10). Судячи з цього – чим більший був підрозділ, тим більше у його складі було розвідників.

Розвідники діяли наступним чином – катаскопи знаходили оптимальну позицію для спостереження за ворогом, підтримували контакт із патрулями. Ймовірно така співпраця полягала у тому, що у разі небезпеки патруль міг евакуювати катаскопа, або ж з допомогою патруля катаскоп міг захоплювати військовополонених. Розвідники повинні були чудово володіти також

мистецтвом маскуванню. У «Житії Св. Ніла» зазначено, що чернець та паломник Ніл Россанський, який жив на півдні Італії, бажав приєднатись до своїх братів-ченців, які потрапили у полон до сарацин. На одному із шляхів він зустрів загін сарацин, які виявились візантійськими розвідниками із гарнізону однієї з фортець, переодягненими у сарацинське вбрання (Luzzi 2004, р. 176–177). Переодягання у військовий одяг ворога було звичним явищем для візантійських розвідників.

Маврикій рекомендував відправляти численні патрулі у всі чотири боки від того місця, де знаходиться власний військовий стрій, аби виявити засідки ворога (Maurice's Strategikon VII). Розвідникам рекомендували уникати зіткнень з ворогом, переслідувати супротивника. Насамперед розвідники повинні були встановити чисельність ворожих військ, їх місце розташування та напрямок руху. Катаскопи також повинні були складати спеціальні військові карти, де наносили населенні пункти, гори, ріки та інше (The De Re Militari of Vegetius III.6). Відстані на таких картах вимірювались кроками. Керувати діями розвідки Маврикій пропонував окремим архонтам. Цікавою деталлю застосування армійської розвідки було те, що патрулі могли перехоплювати дезертирів, які панували перейти на бік ворога (Maurice's Strategikon VII.13). Розвідники мали використовувати легке озброєння та захисне спорядження, аби мати можливість втекти від ворожого переслідування (Leonis imperatoris Tactica XVII.97). Патрулі повинні були діяти на відстані один від одного, аби при потраплянні у засідку одного загону, інший міг продовжити місію, допомогти тим хто потрапив у халепу або ж відступити й повідомити командування. Військовополонених розвідники захоплювали як правило вночі, коли ворог не очікував їх появи. Брали полонених наступним способом – попереду слідували катаскопи-розвідники, які виявляли ворога та оцінювали його чисельність, а за катаскопами слідували загони скаутів, які за сигналом катаскопів атакували ворожих бійців та брали у полон.

Розвідники могли застосувати тактику виманювання ворога – одна група навмисне показувалась перед ворогом, аби той надіслав погоню. У момент переслідування інші групи обходили ворожий загін з усіх сторін та оточували. У візантійців також існувала морська розвідка, яку здійснювали на легких човнах. Лев VI Філософ (886–912 рр.) у своєму військовому трактаті вказував на те, що розвідувальні човни виконували завдання групами, найчастіше по чотири човни – два судна слідували попереду, а інші два – позаду (Leonis imperatoris Tactica XVII.100). У документах відсутні визначення окремих розвідувальних човнів. У історичній літературі можна зустріти *chelandion*, на позначення судна яке було трохи легшим за звичайний візантійський військовий човен (Christides 1997, р. 276). Це можна пояснити тим, що судно, перш за все, повинно було розвивати достатню швидкість, бути маневреним.

Військові розвідники зіграли велику роль у протистоянні Візантії з Персією. Наприклад перед вторгненням перського шаха Кавада I (488–531 рр.) до Візантії (кампанія 502–506 рр.), стратиги, які перебували у Вірменії, бачили скупчення ворожих військ. Бажаючи переконатися, що загроза реальна, вони направили до ворожого табору двох надійних членів своєї особистої охорони, яких переодягнули в одяг перських солдатів. Розвідники майже два дні перебували в середовищі перського війська (скоріш за все володіли перською мовою), дізнались про розташування ворожого табору. Розвідники змогли повернутись до позицій свого війська, передали інформацію командуванню, яке одразу ж організувало превентивну атаку на ворожий табір (Blumberg 2003). Внаслідок цього вдалось затримати ворожий напад на кілька тижнів, що дозволило укріпити оборону. Саме розвідники зіграли вирішальну роль у штурмі Верони у 542 р. Коли візантійська армія наблизилась до Верони, один з охоронців, якого підкупили, відчинив ворота. Воєначальники боялись заходити до міста, побоюючись, що це пастка. Тоді у Верону відправили загін із ста бійців під командуванням вірменського офіцера Артавазеса (Blumberg 2003). Розвідники перебили охорону, зайняли міські мури і лише тоді візантійське військо зайшло до Верони.

Особливе місце у військовій системі Візантії займали шпигуни або представники стратегічної розвідки. Шпигунами могли виступати передусім дипломати, представники професій, які багато подорожували (купці, паломники, ченці). Наприклад географ та історик Приск Панійський, якого запросили приєднатись до візантійського посольства до гуннів, описав їх побут, культуру, водночас передав важливі дані імператору. Візантійський мандрівний чернець, сицилієць Св. Ілля Молодший, подорожуючи зі своїм учнем зі Спарти до Італії, приблизно в 880–881 рр., у м. Бутрінто (поблизу Корфу) був схоплений місцевою владою – заступник військового коменданта звинуватив подорожуючих у шпигунстві, називаючи затриманих *kataskopoi ton poleon* (Koutrakou 2015, р. 59). Купці могли легко виконувати роль агентів розвідки – арабомовний автор Ібн Хаукаль, стверджував, що візантійські торгівельні човни з легкістю проходили

до сирійських портів і купці, які слідували на суднах, збирали важливу інформацію (Christides 1997, р.271). Як вже зазначалось, купці добре підходили на роль розвідників у стратегії Візантії.

Частиною розвідки Візантії були також представники поштової служби, *cursores/procursores*, імперські агенти *magistrianoi/diatrehontes*. Вказані службовці наглядали за портами та митницею, виконували збір інформації як всередині імперії, так і за її межами. В джерелах можна знайти згадку щодо «справжніх шпигунів» *aletheis kataskopoi* (спеціально навчені люди) та спостерігачів, які перевіряли інформацію, яку надавали агенти, розвідники, охоронці та інші посадовці. Зазначені службовці також слідували за перепискою й можливо тому отримали назву «очі імператора» (Libanius. *Orationes* 1963, s. 140). Ці «справжні шпигуни» діяли в чужих країнах, з'ясовували інформацію щодо підготовки ворога до війни (Leonis imperatoris *Tactica* XVII.98). На відміну від армійських розвідників, шпигуни повинні були діяти у глибокому тилу ворога, не маючи змоги швидко відступити, без прикриття. До шпигунів висували значно більше вимог ніж до армійських розвідників – знання мов та традицій, вміння переконувати, спостережливість, комунікабельність, здатність втиратись в довіру. Перед тим як відправитись у ворожий тил, шпигуни проходили «рольову гру по сценарію» – їх керівники задавали шпигунам певні питання, а ті повинні були надати чітку відповідь. За результатами цієї гри шпигуна допускали до виконання завдання. Доволі часто родини шпигунів утримувались у заручниках, аби останні не зрадили Візантію: «Катаскопи в жодному разі не повинні бути одноплемінниками ворогів. Їхні дружини, діти, батьки, брати повинні залишатися вдома, щоб туга за родичами постійно утримувала їх від зближення з ворогами і від залучення їх у будь-які підступи проти своїх одноплемінників. Їм необхідно неодмінно мати природну мужність, добре розумітися на звичаях ворогів, до яких вони направлені, досконало володіти їхньою мовою, крім того, знати місцевість, якою їм належить пройти. Перебуваючи на ворожій території, їм слід уникати зустрічей з військовополоненими – не тільки через небезпеку викликати на себе підозру, а й через небезпеку бути ними пізнаними» – уривок з військового трактату Аноніма (Three Byzantine Military Treatises. 1985. XLII). В джерелах та історіографії відсутня інформація щодо посадовців, які керували розвідкою. Можливо це був друнгарій сторожі *droungarios tis viglas*, який відповідав за особисту охорону імператора. Ще один претендент на цю посаду – єпарх Константинополя, який був найвищим посадовцем міста після імператора (Koutrakou 2015, р. 48). Керувати розвідниками міг логофет дромю, який був відповідальним за поштову службу, перекладачів та посольства (як власне візантійські так й іноземні) (Koutrakou 2015, р. 53). Тож не можливо з точністю встановити керівника розвідки Візантії і можливо ці функції були розподілені між кількома посадовими особами.

Мережа шпигунів існувала й у Римській імперії, а Візантія лише вдосконалила її, розширила штат шпигунів. Аміан Марцелін стверджував, що досвідчені шпигуни (*speculator*) могли до невпізнанності змінити свою зовнішність (Ammianus Marcellinus, *History* XXVI, 6,5). Стратегічні розвідники повинні були, перш за все, дізнатись про мобілізаційний та економічний потенціал ворога. Як вже зазначалось, вагоме місце в системі розвідки Візантії посідали «агенти впливу» – завербовані представники ворога. Воєначальникам рекомендували налагодити зв'язок з союзниками ворога, надавати подарунки ворожим офіцерам, які прагнули автономії, насамперед командирам гарнізонів прикордонних фортець (Treadgold 1995, р. 135). Правителі Візантії через різних службовців намагались завербувати та винагородити дрібних царів, чиновників, вождів підкорених племен, аби ті служили імперії, виходячи з міркувань особистої образи, жадібності, бажання помсти.

Ремесло шпигунів було надзвичайно ризиковане, адже треба було працювати на ворожій території, у постійній небезпеці. Аби вберегтись від візантійських шпигунів, наприклад перси посилювали вимоги до усіх іноземних купців – їм дозволялось слідувати лише чітко встановленими маршрутами (подалі від військових об'єктів), торгувати у визначених місцях. За таких обставин шпигунів рятувала лише наявність інформаторів. Арабський правознавець Абу Юсуф стверджував, що у іноземних купців в ісламських країнах слід вилучати зброю, коней та сильно обмежити купців у пересуванні (Abu Yusuf 1983, р. 189). Правники, політичні та релігійні діячі ісламських країн рекомендували ретельно перевіряти документи візантійських купців і при найменшій підозрі одразу ж їх арештовувати (Christides 1997, р. 269). Шпигунів катували аби з'ясувати їх завдання. Шпигунам у більшості випадків загрожувала смертна кара. У 724 р. до Єрусалиму направились ченці, аби відвідати Гроб Господній, передати кошти та інші речі для ченців Палестини (Paradouroulo-Kerameus 1907, р. 150). Паломники були схоплені арабською «вартою доріг» (аналог контррозвідки). Християн звинуватили у шпигунстві, засудили та стратили.

Шпигуни відіграли вагому роль у протистоянні Візантії з Персією. За різними підрахунками, у IV–VII ст. інформацію щодо персів візантійській владі надавали понад тисячу шпигунів

(Blumberg 2003). Очевидно сюди можна віднести й агентів впливу, різних спостерігачів та інших осіб. Візантійські шпигуни перш за все прагнули знайти контакти з перськими посадовцями, котрі займали високі посади, симпатизували візантійській владі, або ж були вороже настроєні по відношенню до перських правителів, через різні утиски із сторони останніх (Treadgold 1995, р. 84). Візантія активно використовувала різноманітних шпигунів проти вождя варварів Аттіли, який грабував балканські провінції імперії. Візантійці навіть спробували підкупити посла гуннів, Едікона, аби той провів вбивць до шатра Атїлли, однак вербування зазнало фіаско (Luttwak 2009, р. 65–66). Завдяки мережі шпигунів та дипломатів імператор Юстиніан ефективно проводив політику втручання варварів один з одним – супроти гунів направляли аварів, вандалів було розгромлено при допомозі остготів (Treadgold 1995, р.135). Наприклад, за сприяння кесаря Тіверія аварські війська здійснили великий напад на землі антів у той час, як війська останніх грабували візантійські території (Сушко 2024, с. 47). Однак політика нацькування мала великий мінус – Візантія повинна була виплачувати своїм тимчасовим союзникам чималі кошти з бюджету (Гальченко & Запрягайло 2021, с.143). Однак від такої стратегії було значно більше користі ніж шкоди.

У візантійських військових трактатах можна знайти інформацію, щодо особливості роботи шпигунів. Так, Анонім вказує, що агенти Імперії можуть зустрічатись із своїми інформаторами на ринках, не викликаючи підозр у ворогів – під виглядом купівлі-продажу товарів шпигун, який зібрав відомості про плани супротивника, зможе передати їх своєму колезі (Three Byzantine Military Treatises 1985, XLII). Серед таємних агентів Візантії, у ворожому тилу діяли аркани (*arcani*), групи яких були сформовані при імператорі Константі (337–350 рр.).

Під час війни 502–505 рр. перси здобули місто Аміда, після тримісячної облоги. Візантійський шпигун повідомив перському воєначальнику, який командував гарнізоном міста, що неподалік знаходяться понад 500 коней, які не змогли евакуювати візантійці. Перський воєначальник із ескортом вирушив до зазначеного шпигуном місця і потрапив у засідку – візантійці знищили командувача гарнізону, відрубали йому голову та продемонстрували персам як трофей, для залякування (Blumberg 2003). Візантійці могли навіть вдаватись до справжніх шпигунських ігор, використовуючи подвійних агентів задля досягнення інтересів імперії. Один з подвійних шпигунів, якого перевербували перси, прибув до імператора Юстиніана з дезінформацією щодо вторгнення персів та їх союзників. Знаючи, що шпигун завербований ворогом, Юстиніан надав агенту теж дезінформацію про те, що Візантія планує укласти союз з гуннами. Шпигун переказав це перському правителю і той вимушений був відкласти бойові дії проти Візантії. Хоча Прокопій звинувачує імператора Юстиніана у тому, що той не достатньо фінансував мережу розвідників та шпигунів, внаслідок чого візантійці не знали про пересування царя персів, втратили частину територій, зокрема Лазіку (західна частина сучасної Грузії) (Procopius, Historia Arcana. par. 30, 161–162). Багато важливої інформації щодо руху перських військ, будівництво ворожих укріплень передав імператору Юстину II (565–578 рр.) єпископ прикордонного міста Нісібїс, Павло.

Завдяки шпигунам та розвідникам вдалось врятувати Візантію від перської агресії імператору Іраклію (610–641 рр.). Коли основні сили перської армії перебували на р. Фасіс, на південному Кавказі, а інша частина наблизилась до Константинополя, Іраклій, завдяки мережі шпигунів, надіслав ворогу інформацію про те, що візантійці готують контрудар саме проти головних сил (Blumberg 2003). Основна перська армія зупинила просування і за цей проміжок часу війська Теодора, брата Іраклія, приступили до дій супроти ворожих військ, які наблизились до Константинополя. Візантійці встановили контакт з командувачем сасанідської армії Шахрварзом. Можливо візантійцям вдалось підкупити впливового воєначальника, надати йому іншу допомогу, оскільки під час міжусобиць в Персії, Шахрварз скинув з престолу правителя і сам став перським шахом, уклав мир з Візантією (Luttwak 2009, р. 64). Візантійці у 627 р. завдали персам нищівної поразки у битві при Гавгамелах, здобули контроль над Малою Азією, Сирією та Месопотамією.

В роки правління Костянтина V (741–775), ціла мережа *kriptoi filoi* (таємні друзі) діяла у панівному середовищі Болгарії, передаючи важливу інформацію Візантії (Theophanis Chronographia 1883, 447/11). Чимало шпигунів Візантії діяли у Сирії. Багато важливої інформації щодо приготувань арабів до зіткнення з Візантією надав імператору епарх Константинопольський, Даниїл Синопський, який відвідав країну з дипломатичною місією. Це дозволило візантійському імператору наростити сили флоту, полагодити мури Константинополя та зробити запаси для населення столиці на випадок облоги (Theophanis Chronographia 1883, 384/6–384/6–14). Тож завдяки інформації Даниїла Синопського, керівництво Візантії підготувалось до ведення бойових дій.

На підставі визначеного матеріалу можна стверджувати, що у Візантії функціонувала стратегічна та тактична розвідка. Службовці стратегічної розвідки (шпигуни, агенти, дипломати) працювали аби передати візантійським імператорам інформацію щодо ворожих планів ведення війни, сил ворога, його економіки. Тактичною розвідкою виступали військовослужбовці, які слідкували за переміщенням військ ворога, обраховували чисельність ворожої армії перед битвою, захоплювали військовополонених. Існували критерії для відбору у розвідники: для стратегічної розвідки – знання мов, комунікабельність, знання ворожої культури та традицій, для тактичної – витривалість, маскування, уважність. Аналізуючи різноманітні документи, не можливо полічити точну кількість розвідників Візантії, так само не можна знайти загального терміну, яким визначали розвідників. З-поміж найяскравіших акцій візантійської розвідки можна назвати підтримку командувача сасанідської армії Шахраварза у його конфлікті із перським шахом Арташиром III (628–629 рр.) – Шахраварз за сприянням візантійської розвідки здійснив військовий переворот і Візантія уклала мир з персами.

### **Список джерел та літератури**

- ГАЛЬЧЕНКО, С., ЗАПРЯГАЙЛО, А., 2021, Зовнішня політика Візантійської імперії за Юстиніана I. Одинадцять Богданівських читання: матеріали Всеукраїнської наукової конференції: збірник наукових праць. Редкол.: Ю. П. Присяжнюк (голов. ред.) [та ін.], 141–144.
- ЛИСЕНКО, С., 2019, Принципи інформаційної безпеки в роботах класиків військової думки (частина перша). Публічне право 1(33), 73 – 81.
- СУШКО, О., 2024, Поняття розвідки та особливості її ведення в антсько-візантійських конфліктах VI століття. Наукові праці Міжрегіональної Академії управління персоналом, Юридичні науки, (4(72), 43 – 48. DOI: <https://doi.org/10.32689/2522-4603.2024.4.8>
- ABU YUSUF, 1983, Kitab al-Kharaj. Cairo.
- AMMIANUS MARCELLINUS, History. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://topostext.org/work/493>
- BLUMBERG, A., 2003, Byzantine Spies in the Byzantine–Sassanid Wars. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://warfarehistorynetwork.com/article/byzantine-spies-in-the-byzantine-sassanid-wars>
- BURY, J. D., 1958, History of the Later Roman Empire, from the death of Theodosius I to the death of Justinian I. Vol. II. London: Dover Publications.
- Cecaumeni Strategicon Et Incerti Scriptoris De Officiis Regiis Libellus, 1896, [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://archive.org/details/CecaumeniStrategiconEtIncertiScriptorisDeOfficiisRegiisLibellus1896>
- CHRISTIDES, V., 1997, Military Intelligence in Arabo-Byzantine Naval Warfare, [in:] Byzantium at War (9th – 12th), ed. K. Tsiknakis, Athens.
- DAGRON, G. & MIHAESCU, H., 1986, Le Traité sur la Guérilla (De Velitatione) de l'Empereur Nicéphore Phocas (963–969) Éditions du Centre National de la Recherche Scientifique.
- KOUTRAKOU, N., 2015, «Eyes of the Emperor» and «Real Spies». Stories of Espionage in Byzantine Writings. Leidschrift: Kennis Is Macht. Een Geschiedenis Van Spionage En Inlichtingendiensten. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://hdl.handle.net/1887/73138>
- Leonis imperatoris Tactica. [Електронний ресурс]. Режим доступу: [https://archive.org/stream/leonisimperator01leovuoft/leonisimperator01leovuoft\\_djvu.txt](https://archive.org/stream/leonisimperator01leovuoft/leonisimperator01leovuoft_djvu.txt)
- Libanius. Orationes. Libanii Opera: In 12 t., 1963, R. Foerster, ed. Leipzig, 1903–1908, Hildesheim, .
- LUTTWAK, E., 2009, The grand strategy of the Byzantine Empire. Cambridge: Harvard University Press.
- LUZZI, A., 2004. La Vita di san Nilo da Rossano tra genere letterario e biografia storica. «Vies des saints» à Byzance. Genre littéraire ou biographie historique? Dossiers Byzantins 4.
- MACDOWALL, S., 1994, Late Roman Infantryman AD 236–565. Warrior. Vol. 9. London: Osprey Publishing.
- MACDOWALL, S., 1995, Late Roman Cavalryman AD 236–565. Warrior. Vol. 15. London: Osprey Publishing.
- MAKRYPOULIAS, C., 2018, Siege Warfare: The Art of Re-capture. A Companion to the Byzantine Culture of War, ca. 300-1204. Edited by Yannis Stouraitis. Leiden: Brill.
- MAURICE'S Strategikon, 1984, Handbook of Byzantine Military Strategy by Dennis G. Philadelphia: University of Pennsylvania Pres. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://archive.org/details/maurices-strategikon.-handbook-of-byzantine-military-strategy-by-maurice-dennis-/mode/2up>

- NICOLLE, D., 1992, *Romano-Byzantine Armies: 4th–9th Centuries. Men-at-Arms. Vol. 247.* London: Osprey Publishing.
- PAPADOPOULOU-KERAMEUS, A., 1907, *Passio of the 63 martyrs under Leo III.* *Pravoslavnyi Palestinskii Sbornik* 57.
- PROCOPIUS, *Historia Arcana.* [Электронний ресурс]. Режим доступу: <https://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A2008.01.0669>
- The *De Re Militari* of Vegetius. [Электронний ресурс]. Режим доступу: <https://www.thelatinlibrary.com/vegetius.html>
- The *General (Strategikos)* by Onasander, 1928, Loeb Classical Library edition. [Электронний ресурс]. Режим доступу: [https://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Roman/Texts/Onasander/I\\*.html](https://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Roman/Texts/Onasander/I*.html)
- THEOPHANIS *Chronographia.* C. de Boor, 1883, [Электронний ресурс]. Режим доступу: [https://archive.org/details/bub\\_gb\\_TnRHAAAAYAAJ](https://archive.org/details/bub_gb_TnRHAAAAYAAJ)
- Three Byzantine Military Treatises. G. T. Dennis, 1985, [Электронний ресурс]. Режим доступу: <https://archive.org/details/cfhb-25-three-byzantine-military-treatises-1985>
- TREADGOLD, W., 1995, *Byzantium and Its Army, 284–1081.* Stanford, California: Stanford University Press.
- TREADGOLD, W., 1997, *A History of the Byzantine State and Society.* Stanford, California: Stanford University Press.
- WHITTON, M., 1996, *The Making of Orthodox Byzantium, 600–1025.* Berkeley: University of California Press.

## References

- ABU YUSUF, 1983, *Kitab al-Kharaj.* Cairo. [In English].
- AMMIANUS MARCELLINUS, *History.* [Online]. Available from: <https://topostext.org/work/493> [In English].
- BLUMBERG, A., 2003, *Byzantine Spies in the Byzantine–Sassanid Wars.* [Online]. Available from: <https://warfarehistorynetwork.com/article/byzantine-spies-in-the-byzantine-sassanid-wars> [In English].
- BURY, J. D., 1958, *History of the Later Roman Empire, from the death of Theodosius I to the death of Justinian I. Vol. II.* London: Dover Publications. [In English].
- Cecaumeni Strategicon Et Incerti Scriptoris De Officiis Regiis Libellus 1896* [Online]. Available from: <https://archive.org/details/CecaumeniStrategiconEtIncertiScriptorisDeOfficiisRegiisLibellus1896> [In Latin].
- CHRISTIDES, V., 1997, *Military Intelligence in Arabo-Byzantine Naval Warfare, [in:] Byzantium at War (9th – 12th), ed. K. Tsiknakis, Athens.* [In English].
- DAGRON, G. & MIHAESCU, H., 1986, *Le Traité sur la Guérilla (De Velitatione) de l'Empereur Nicéphore Phocas (963–969).* Éditions du Centre National de la Recherche Scientifique. [In French].
- HALCHENKO, S. & ZAPRIAHAILO, A., 2021, *Zovnishnia politika Vizantiiskoi imperii za Yustiniana I [Foreign policy of the Byzantine Empire under Justinian I]. Odyndatsiati Bohdanivski chytannia: materialy Vseukrainskoi naukovoï konferentsii: zbirnik naukovykh prats. Redkol.: Yu. P. Prysiashnyiuk (holov. red.) [ta in.]. 141–144.* [In Ukrainian].
- KOUTRAKOU, N., 2015, «Eyes of the Emperor» and «Real Spies». *Stories of Espionage in Byzantine Writings.* Leidschrift: Kennis Is Macht. Een Geschiedenis Van Spionage En Inlichtingendiensten. [Online]. Available from: <https://hdl.handle.net/1887/73138> [In English].
- Leonis imperatoris Tactica.* [Online]. Available from: [https://archive.org/stream/leonisimperator01leovuoft/leonisimperator01leovuoft\\_djvu.txt](https://archive.org/stream/leonisimperator01leovuoft/leonisimperator01leovuoft_djvu.txt) [In Latin].
- Libanius. *Orationes. Libanii Opera: In 12 t., 1963, R. Foerster, ed. Leipzig, 1903–1908.* Hildesheim. [In Latin].
- LUTTWAK, E., 2009, *The grand strategy of the Byzantine Empire.* Cambridge: Harvard University Press. [In English].
- LUZZI, A., 2004, *La Vita di san Nilo da Rossano tra genere letterario e biografia storica. «Vies des saints» à Byzance. Genre littéraire ou biographie historique? Dossiers Byzantins 4.* [In Italian].
- LYSENKO, S., 2019, *Pryntsy py informatsiinoi bezpeky v robotakh klasykiv viiskovoï dumky [Principles of information security in the works of classics of military thought]. (Chastyna persha). Publichne pravo 1(33), 73–81.* [In Ukrainian].
- MACDOWALL, S., 1994, *Late Roman Infantryman AD 236–565. Warrior. Vol. 9.* London: Osprey Publishing. [In English].

- MACDOWALL, S., 1995, Late Roman Cavalryman AD 236–565. Warrior. Vol. 15. London: Osprey Publishing. [In English].
- MAKRYPOULIAS, C., 2018, Siege Warfare: The Art of Re-capture. A Companion to the Byzantine Culture of War, ca. 300–1204. Edited by Yannis Stouraitis. Leiden: Brill. [In English].
- Maurice's Strategikon, 1984, Handbook of Byzantine Military Strategy by Dennis G. Philadelphia: University of Pennsylvania Pres. [Online]. Available from: <https://archive.org/details/maurices-strategikon.-handbook-of-byzantine-military-strategy-by-maurice-dennis-/mode/2up> [In English].
- NICOLLE, D., 1992, Romano-Byzantine Armies: 4th – 9th Centuries. Men-at-Arms. Vol. 247. London: Osprey Publishing. [In English].
- PAPADOPOULO-KERAMEUS, A., 1907, Passio of the 63 martyrs under Leo III. Pravoslavnyi Palestinskii Sbornik 57. [In English].
- Procopius, Historia Arcana. [Online]. Available from: <https://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A2008.01.0669> [In Latin].
- SUSHKO, O., 2024, Poniattia rozvidki ta osoblyvosti ii vedennia v antsko-vizantiiskikh konfliktakh VI stolittia [The concept of intelligence and the peculiarities of its conduct in the Antic-Byzantine conflicts of the 6th century]. Naukovi pratsi Mizhrehionalnoi Akademii upravlinnia personalom, Yurydychni nauky, (4(72), 43–48. DOI: <https://doi.org/10.32689/2522-4603.2024.4.8> [In Ukrainian].
- The De Re Militari of Vegetius. [Online]. Available from: <https://www.thelatinlibrary.com/vegetius.html> [In English].
- The General (Strategikos) by Onasander. Loeb Classical Library edition, 1928, [Online]. Available from: [https://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Roman/Texts/Onasander/I\\*.html](https://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Roman/Texts/Onasander/I*.html) [In English].
- Theophanis Chronographia. C. de Boor, 1883, [Online]. Available from: [https://archive.org/details/bub\\_gb\\_TnRHAAAAYAAJ](https://archive.org/details/bub_gb_TnRHAAAAYAAJ) [In Latin].
- Three Byzantine Military Treatises. G. T. Dennis, 1985, [Online]. Available from: <https://archive.org/details/cfhb-25-three-byzantine-military-treatises-1985> [In English].
- TREADGOLD, W., 1995, Byzantium and Its Army, 284–1081. Stanford, California: Stanford University Press. [In English].
- TREADGOLD, W., 1997, A History of the Byzantine State and Society. Stanford, California: Stanford University Press. [In English].
- WHITTOW, M., 1996, The Making of Orthodox Byzantium, 600–1025. Berkeley: University of California Press. [In English].

### **Система розвідки у військовій стратегії і зовнішній політиці Візантії (VI–IX ст.)**

*Розвідка у всі часи займала дуже важливе місце у збройних силах різних держав. Політичне керівництво Візантії, спираючись на досвід Риму та інших держав, розбудувало розвідку, витрачало на неї чималі кошти, побудувало цілу мережу. Розвідка Візантії поділялась на стратегічну (в глибині ворожої території) та тактичну (на полі бою) і відповідно до завдань, які виконували розвідники, існували певні критерії щодо їх відбору. Вперше в українській історіографії проведено комплексний аналіз візантійської розвідки IV–IX ст., розглянуто стратегічну та тактичну розвідку, принципи її комплектування. Доведено, що операції розвідки були успішними, про що свідчить протистояння Візантії з Персією, варварськими народами. З'ясовано, що у Імперії армійська або тактична розвідка не була окремим родом військ – для виявлення та стеження за переміщенням ворожих військ обирали найбільш здібних солдатів із піхоти та кінноти. У тогочасних візантійських наративах по відношенню до розвідників вживали велику кількість різноманітних термінів – *speculatores, sculcatores, exploratores, ducatores, minsuratores, procuratores, trapezitai, honsiarioi, tasinarioi*. Проаналізовано, що ці терміни вживались не лише для розвідників, а й збирачів інформації, диверсантів, агентів та інших осіб, які виконували різноманітні шпигунські функції. Чільне місце у військовій системі Візантії займали шпигуни або представники стратегічної розвідки. Шпигунами часто виступали передусім дипломати, представники професій, які багато подорожували (купці, паломники, ченці). На підставі визначеного матеріалу можна стверджувати, що у Візантії функціонували стратегічна та тактична розвідка. Службовці стратегічної розвідки (шпигуни, агенти, дипломати) працювали аби передати візантійським імператорам*

інформацію щодо ворожих планів ведення війни, сил ворога, його економіки. Тактичною розвідкою виступали військовослужбовці, які сліdkували за переміщенням військ ворога, обраховували чисельність ворожої армії перед битвою, захоплювали військовополонених. Існував ряд критеріїв для відбору у розвідники: для стратегічної розвідки – знання мов, комунікабельність, знання ворожої культури та традицій, для тактичної – витривалість, маскування, уважність.

*Ключові слова:* Візантія, середні віки, військо, розвідка, тактика, стратегія, шпигуни, дипломати, військова історія.

**Serhiy Kozlovskyi**, Ph.D., Associate Professor of the Department of Medieval History and Byzantine Studies, Faculty of history, Ivan Franko National University of Lviv.

**Сергій Козловський**, к.і.н., доцент кафедри історії середніх віків та візантиністики, історичний факультет, Львівський національний університет імені Івана Франка.

**ORCID ID:** <https://orcid.org/0000-0002-4590-2433>

**Received:** 10.03.2025

**Advance Access Published:** April, 2025